

# МУЗЕЙНИЙ ВІСНИК

18 \* 2018



Департамент культури, туризму, національностей та релігій  
Запорізької обласної державної адміністрації  
КЗ «Запорізький обласний краєзнавчий музей» ЗОР

# МУЗЕЙНИЙ ВІСНИК

Науково-теоретичний щорічник  
Заснований у 2001 р.

№ 18

Запоріжжя  
2018



**Харлан О. В.**

### **ІСТОРИКО-МІСТОБУДІВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ МІСТА ОРІХОВА**

В Запорізькій області серед значної кількості історичних поселень існують населені пункти, які внесено до Переліку історичних населених місць України. Актуальність історико-містобудівних досліджень даних поселень здебільшого обумовлена слабким станом їх вивченості.

В 2018 р. Українським державним інститутом культурної спадщини виконано дослідження міста Оріхова Запорізької області і розробку науково-проектної документації «Історико-архітектурний опорний план м. Оріхів Запорізької області з визначенням меж та режимів використання зон охорони пам'яток та історичних ареалів». Робота виконувалася на замовлення Виконавчого комітету Оріхівської міської ради як основа для створення Генерального плану розвитку м. Оріхів.

Необхідність розроблення згаданої науково-проектної документації зумовлена вимогами Закону України «Про охорону культурної спадщини», постановами Кабінету Міністрів від 26. 07. 2001 № 878 «Про затвердження Списку історичних населених місць України», від 03. 07. 2006 № 909 «Про затвердження Порядку визначення населеного місця історичним», від 13. 03. 2002 № 318 «Про затвердження Порядку визначення меж та режимів використання історичних ареалів населених місць».

Мета дослідження полягала в забезпеченні збереження пам'яток та об'єктів культурної спадщини, традиційного характеру середовища м. Оріхів шляхом розроблення історико-архітектурного опорного плану міста та проекту зон охорони пам'яток, визначення меж і режимів використання території історичного ареалу міста.

Об'єктом дослідження виступала територія м. Оріхова, занесеного до Списку історичних населених місць України (з датуванням 1775 р.) [1, с. 555], ландшафт території міста, розпланування. Предметом дослідження стали розпланувально-просторовий устрій міста, забудова, об'єкти культурної спадщини, а також пошук оптимальних методів і заходів з охорони нерухомої культурної спадщини міста та збереження традиційного характеру його середовища.

Дослідницькі методи, які було використано під час даних досліджень, відповідають загальноприйнятій методології історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень [2].

Методичні засади виявлення і оцінки історико-архітектурної спадщини міста мали провідне значення. Вивчення міста з виконанням принципової схеми його територіального розвитку відбувалося за основними історичними етапами та виявленням основних структурних елементів (слободи, місто, залізниця, осно-

вні підприємства, історичний центр міста та інші). Використано також методику історико-архітектурної оцінки розпланування (головним для визначення цінності є хронологічний критерій, допоміжними — композиційний, ландшафтний), що дозволило виявити ступінь збереженості розпланування історичного центру Оріхова. Методика історико-архітектурної оцінки забудови передбачала наукову інвентаризацію будівель і споруд з виділенням пам'яток і об'єктів культурної спадщини і з'ясуванням ступеню збереженості наявних пам'яток, що перебувають на державному обліку.

Результатом проведених досліджень стали історико-архітектурний опорний план міста та проект зон охорони пам'яток, визначені межі й режими використання території історичного ареалу міста. Рекомендації щодо збереження традиційного характеру середовища викладені в текстовій та графічній частині\*.

Практичне значення історико-архітектурного опорного плану полягає у призначенні його для використання при розробленні Генерального плану розвитку міста та уточненні зонування міської території.

Вперше історико-містобудівні дослідження проводилися на теренах міста Оріхова авторським колективом, який очолював автор даної роботи. Система охоронного зонування та визначення історичного ареалу, запропоновані для міста, базуються на сучасних методах досліджень нерухомої культурної спадщини та традиційного характеру середовища Оріхова. Розробки подібної документації проводяться згідно з чинними нормативно-правовими й методичними документами. Це, передусім, закони України «Про основи містобудування», «Про архітектурну діяльність», «Про планування і забудову територій», «Про охорону культурної спадщини» та ін.

Основою будь-яких історико-містобудівних розробок у змістовному плані вважається історія міста, матеріальним свідченням якої виступає культурна спадщина. Не є винятком і історія міста Оріхова.

На основі ретроспективно-географічного аналізу архівних, бібліографічних та картографічних джерел XVIII — XX ст., натурних обстежень, цікаво поетапно відстежити передумови розвитку містобудівної системи міста Оріхова та оточуючих ландшафтів річкової долини Конки. Опрацювання робіт дослідників Оріхова, присвячених історії населеного пункту і аналіз історичних карт співставлених із сучасною топооснотою дозволяють доповнити картину різночасових містобудівних процесів досліджуваної території, динаміки і розвитку планування міської системи.

Місто Оріхів Запорізької області (до 1801 р. Оріхова Балка (Оріхове)) — центр Оріхівського району, розташоване на р. Конці (притока р. Дніпра) за 66 км від обласного центру м. Запоріжжя. Як вказувалося вище 1775 р. — дата заснування або перша писемна згадка про населений пункт [3, с. 7].

Територія міста розташована в межах південної степової смуги, на південно-східному схилі Придніпровської височини. Її поверхня являє собою хвилястий степ, розчленований долиною Конки і руслами стародавніх балок, що впадають в неї. Довжина річки в межах міста близько 8 км, ширина річкової долини 2 — 3 км,

---

\* Окрім пояснювальної записки до історико-архітектурного опорного плану (з додатками, де наведено списки пам'яток культурної спадщини різних видів і категорій, а також виявлених об'єктів культурної спадщини), було розроблено значну графічну частину, до якої увійшли: Історико-архітектурний опорний план — основне креслення; Схема територіального і розпланувального розвитку м. Оріхова та Схема ландшафту міста. До того ж, виконано фотофіксацію характерних видів на пам'ятки і їх оточення, перспектив і панорам історичного району.



добре розроблена, асиметрична. Річкова заплава двобічна, відкрита, з луками, у більшості суха.

Місцевість навколо Оріхова має вигляд великої улоговини. Навколо Оріхова і с. Преображенки на обох берегах р. Конки існувала здавна значна кількість курганних груп (рис. 1, виконано автором на основі німецької мапи 1943 р.) [4, с. 525]. Давні періоди перебування людини на теренах міста та прилеглих населених пунктів потребують додаткових досліджень, оскільки на сьогодні археологічні дослідження регіону у більшості мають випадковий характер. За картографією XIX – XX ст. добре видно (рис. 1, 3) велику кількість курганів. На сьогодні лише 8 об'єктів в околицях міста взято на облік як пам'ятки археології.

Існує кілька версій щодо походження назви населеного пункту. За однією з них, місто отримало назву від найменування балки, в якій росло багато земляних горіхів (місце розташування балки на лівому і правому берегах вказане на рис. 1). За іншою – назва виникла від власного імені або прізвища. Річкове русло розгалужене, звивисте, шириною від 10 м до 100 м (біля моста). Глибина від 0,5 м до 5 м. Весною, в період повені, щорічно річка розливається.

У часи Нової Запорозької Січі річка Конка (Кінська) мала стратегічне значення, оскільки по ній проходив кордон Вольностей Запорозьких. З 1740 по 1780 рр. річка була кордоном між Російською імперією і Кримським ханством. Територія сучасного міста тоді знаходилася на землях ногайських татар. Дослідники згадують про перший зимівник козака Лиска на правому березі Конки [5, с. 3], який відповідно розташування дав початок теперішньому населеному пункту Преображенка (Преображенське). Він розміщувався на шляху, який тягнувся з півночі на південь, саме поблизу місця зручного для переправи через Конку. До того ж, після влаштування Дніпровської укріпленої лінії існував шлях по правому березу Конки, який тягнувся вздовж русла і також проходив через територію с. Преображенки.

Про появу запорозьких зимівників і слобід на лівому татарському березі Конки (Кінських Вод) є певні відомості [6, с. 238; 7, с. 119], однак чи були це запорозькі зимівники або ногайські «кишені» на теренах, де пізніше виникло місто не відомо.



Рис. 1. Карта-схема міста Оріхова і його околиць з назвами найбільших балок долини Конки, залізницею, шляхами та житловими кварталами

Аналізуючи рельєф місцевості можемо припустити, що як на правому, так і на лівому берегах р. Конки первинні поселення запорожців і ногайців вірогідно розташовувались у гирлах стародавніх балок вище і нижче за течією від Оріхова. Краєзнавці наводять народні перекази, за якими одним з перших поселенців вважається І. Юшка, виходець з села Обмачевого, що біля Батурина. Згодом, начебто сюди потяглися чернігівські селяни та козаки зимівника Лиска [4, с. 525]. Можливо, в місці зручному для переправи



існувало невеличке поселення на лівому березі. Однак, більш зручним для поселення, на нашу думку, був правий захищений від вітрів берег. На теренах міста перспективним для дослідження ранніх етапів існування поселення є місце впадіння річки Вербової в р. Конку (східна околиця міста) (рис. 1).

Існують також припущення щодо виникнення населеного пункту на теренах сучасного міста в 1783\* та 1796 рр. [8, с. 740]. Відомо, що вже в 1786 р. тут існувало 30 дворів. У 1787 р. сюди переселилася велика кількість селян з Полтавщини (звідси версія про походження назви від села Оріхівка, що на Полтавщині). Перші поселенці займалися охотою і рибальством, пізніше розводили худобу. Про характер планувальної структури первинних поселень матеріалів не знайдено. На сьогодні можна лише припускати, що центри первинних поселень з громадськими центрами і сакральними спорудами (картографічні матеріали перш. пол. XVIII ст. вказують на існування мечетей на правому березі р. Конки) [7, с. 116, рис. 22] знаходилися у гирлах стародавніх балок і ярів. З часом кількість житлових кварталів могла збільшуватися вздовж русла річки.

У 1799 р. до села Оріхового було перенесено центр Маріупольського повіту з Великого Токмака. Для поселення було розроблено регулярний план, який передбачав виділення кількох зон торгівлі на березі річки. Було визначено спеціалізацію окремих громадських площ і розроблено проект присутствених місць\*\*. Для проведення ярмарків було запроєктовано велику за своїми розмірами торговельну площу майже в центральній частині міста (в центрі подібні площі влаштовувалися дуже рідко, лише в окремих випадках).



Рис. 2. Карта-схема міста Оріхова з експозиції краєзнавчого музею. Поч. XX ст.

Для зручності прочитання наведено назви локалізованих автором історичних об'єктів позначених на мапі



Рис. 3. План м. Оріхова на фрагменті Військово-топографічної мапи Російської імперії др. пол. XIX ст.

\* На це вказує краєзнавець В. Фоменко у своїх дослідженнях.

\*\* Оріхів – населений пункт, який одним з перших отримав офіційний статус міста в імперський період на теренах сучасної Запорізької області.



19 лютого 1801 р. казенне поселення Оріхове, де знаходилися присутствені міська Маріупольського повіту, отримало статус міста з назвою Оріхів. Як бачимо, під час заснування Оріхова і його первинного розвитку важливе значення надавалося адміністративним міркуванням. Значні новоприєдані землі в кін. XVIII ст. було розділено на повіти, іноді траплялося, що в повіті не існувало жодного міста. Тоді терміново шукалося місце і приймалися певні заходи щодо його заселення і будівництва.

В процесі містоутворення в той час одним з головних були економічні фактори [9, с. 197]. Вигідне географічне розташування міста сприяло швидкому його зростанню та появи навколо Оріхова нових поселень. Окремі дослідники вважають що через Оріхів проходив давній Муравський шлях [10].

З 1801 р. було створено Мелітопольський повіт, центром якого з 1801 по 1842 р. був Оріхів. З 1790-х рр. в поселенні існував молитовний будинок. У 1801 р. було збудовано дерев'яний Свято-Покровський храм, який зазнав кілька добудов і перебудов. У 1802 р. Оріхів увійшов до складу Таврійської губернії. В 1804 р. в Оріхові починає діяти канцелярія городничого, повітовий і нижній земський суди, казначейство, поштова експедиція, духовне управління. В розпорядження міста було віддано землю — майже 2602 десятини (з них 650 десятин всередині міської межі). На цю землю було видано план [8, сс. 739 — 741]. Подальша історія міста показує, що відведена земля постійно залишалася за містом. На цих землях дозволялося випасати худобу і влаштовувати ярмарки. Сам кресленник плану зберігався до 1920 р. у міських архівах, поки його не забрав комендант 855 бригади.

В 1810 і 1811 рр. для міста було виконано нові плани [11, спр. 5533; 12, спр. 82]. Приблизно з 1812 р. в Оріхові існувало повітове училище. В 1818 р. було виконано проекти будівель низки місцевих громадських установ [13, спр. 199], в'язниці. В 1825 р. та 1839 — 1841 рр. було розроблено плани повітового училища [14, спр. 703; 13, спр. 200], в 1836 р. проект лікарні на 25 ліжок [13, спр. 201], в 1838 р. проект кригорізів для міського дерев'яного мосту через р. Конку [13, спр. 204], в 1837 р. план острога з прибудовами для лазаретів [13, спр. 203]. На поч. XIX ст. на території міста існувало 6 озер, які заважали забудовникам освоювати певні ділянки і витримувати цілісність споруджень. Хати будувалися на високих місцях навколо озер, пізніше внаслідок господарчої діяльності озера зникли. Основними типами жител були землянки, напівземлянки і глинобитні хати. Для зведення стін використовували вальки та сирець, дахи покривали очеретом [5, сс. 7 — 8].

В 1837 р. було розроблено проект влаштування поштового шляху від Оріхова до Маріуполя [15, спр. 2455].

Життя повітового містечка особливо поживлялося під час проведення ярмарків (у містечку вони відбувалися чотири рази на рік). Найбільшим за оборотом був Семенівський ярмарок, що проходив у вересні. Значну частину прибутків приносила купцям гуртова торгівля худобою.

У 1842 р. Оріхів постраждав від великої пожежі і його було переведено до розряду заштатних містечок новоствореного Бердянського повіту. Тоді вигоріла майже половина міста, в тому числі вся торговельна частина. Повітове управління спочатку було перенесене до Токмака, а потім в Мелітополь.

У 1844 р. місто знову постраждало від пожежі. Тоді згоріло більше 30 будівель, у тому числі приміщення суду. Попри всі негаразди, потроху місто продовжує розвиватися. У 1843 р. тут існувало 3 дерев'яних мости через Конку. В сер. XIX ст. через Оріхів проходило 8 важливих шляхів, які прямували через переправу на річці Конці:

чумацький Кримський шлях (йшов від Дніпра до Перекопа), Старий чумацький шлях через село Аул (Юрківку), який відділявся від Кримського саме тут і тягнувся на північний захід до Великого Лугу; старий (з Павлограда на Мелітополь) і новий (з Катеринослава на Мелітополь через Великий Токмак) поштові тракти; шлях на Бердянськ, що відокремлювався від нового поштового шляху; старий шлях з села Малої Токмачки, що йшов з півдня до міста та інші шляхи [4, с. 526]. У др. пол. XIX ст. тут було засновано низку навчальних закладів, серед яких Оріхівське початкове народне училище, Олександро-Маріїнське жіноче училище, яке згодом було реорганізоване у 4-класну жіночу гімназію. До будівництва мостів у 40 – 60 рр. XIX ст. через річку ходив паром, хоча паралельно існував брод.

У 1865 р. в заштатному м. Оріхові Бердянського повіту Таврійської губернії нараховувалося 4289 мешканців (у більшості українці). На міській землі знаходилися поселення 1300 державних селян. Будівель в місті – 758, 2 церкви, єврейська молитовна школа, поштова станція. Більшість мешканців міста займалося землеробством, але існували і 51 торговельна крамниця, 4 постійних двори, 19 заводів (шкіряні, олійниці і гончарні) [16, с. 710]. За іншими даними на поч. 60-х рр. XIX ст. вказуються 817 саманних, дерев'яних та цегляних будинків. Мешканців – 4,1 тис., 119 німців-колоністів, 105 купців, 88 дворян, 32 особи духовного звання. 107 мешканців займалися ремісництвом, працювало 19 кустарних підприємств з переробки місцевої сировини (з них 2 парових вальцових млини, 4 олійниці, салотопний, цегельний і свічковий заводи) [4, с. 527].

У 70-х рр. через спорудження Лозово-Севастопольської залізниці через Олександрівськ і Василівку, Оріхів втрачає своє значення важливого торговельного пункту на шляху до Криму. Проте тут починає розвиватися промисловість. У 1874 р. в Оріхові нараховувалося вже 30 невеличких підприємств, у тому числі 5 цегельних, 2 черепичних, 2 шкіряних, 6 гончарних заводів, 6 олійниць, 16 млинів. Перші кам'яні будівлі в місті – це Свято-Покровський храм 1873 р. будівництва та Будинок міської управи 1893 р. будівництва (зараз приміщення краєзнавчого музею \*).

Значну роль у розвитку міста кін. XIX – поч. XX ст. відіграли меноніти з числа німецьких переселенців на південноукраїнські землі. Місцеве населення переймало у них прогресивні методи господарювання, а самі колоністи сприяли розвитку сільського господарства і промисловості. Перші менонітські колоністи оселилися в Оріхові на поч. 1830-х рр. До 1852 р. тут вже діяли два вітряки та млин-топчак [17, с. 642].

Найбільш поважною і відомою в місті була родина Янценів. Йоган Генріхович (Іван Андрійович) Янцен наприкінці 70-х рр. XIX ст. збудував перший паровий млин, пізніше відкрив школу для навчання дітей менонітів, міську лікарню на 14 місць (1900 р.). В 1880 р. він відкрив другий паровий млин. Його сини доклали зусиль до будівництва кінотеатру «Ілюзіон» (1912 р.), торговельних лавок, житлових будинків \*\*, інсталяції електричних ліхтарів та телефонної лінії вздовж вул. Німецької.

\* Автор висловлює щире подяку О. Д. Качур (начальник відділу культури, туризму та охорони культурної спадщини виконавчого комітету Оріхівської міської ради Запорізької області) за співпрацю і розуміння та працівникам Оріхівського краєзнавчого музею Оріхівської міської ради Т. В. Левадівській (керівник) та С. В. Коваленко (провідний лектор-екскурсовод) за допомогу у пошуках матеріалів з історії м. Оріхова.

\*\* Деякі з них і досі є вцілілими свідками тієї епохи. У колишньому будинку родини Янценів сьогодні розміщується Оріхівська міська рада.



У 1895 р. в місті було збудовано філію заводу землеробських машин німця Крігера, який випускав жатки-лобогрійки та ливарню. Інший подібний завод рільничої техніки був відкритий Авраамом Мартенсом. Невеликий млин був власністю Якова Діка. У 1915 р. почала працювати філія фабрики Нойфельда, що знаходилася у Вальдхаймі, Молочна колонія [17, сс. 642 – 643]. Крім промисловців в Оріхові проживало декілька відомих землевласників. В 1874 р. менонітська громада збудувала школу та церкву. Обидві споруди використовували спільно з лютеранами.

У 1876 р. менонітів у місті було 32 особи, а у 1913 р. вже 86. На сьогодні у місті збереглися: будинок Йогана Янцена (1915 р.), споруда парового млина Янценів (1880 р.) з будинком господарів, споруда менонітської школи (1897 р.), надгробок на кладовищі Корнеліуса Айтзена (1832 – 1890).

Збереглися до нашого часу торговельні ряди (рис. 4). Це – пам'ятка архітектури місцевого значення (охор. № 4321-Зп). Торговельні ряди Оріхова – ятки та невеличкі крамниці що віддавна розташовувалися у центральній частині міста, на самому високому місці лівого берега р. Конки.

В останній чверті ХІХ ст. площі було дві – Базарна (Соборна) і Ярмаркова. Вони розташовувалися поруч. Базарна площа у плані являла собою паралелограм (як і всі прилеглі квартали). На плані кін. ХІХ ст. саме тут показано кам'яну Свято-Покровську церкву (рис. 2). Тоді по периметру площі існували дерев'яні торговельні ряди. Помітна підпорядкованість вертикалі об'єму нової церкви напрямку північний схід – південний захід, який вірогідно домінував в той час. При розміщенні на березі річки храму і комплексу нових громадських будівель утворювався цікавий вид поселення з боку водних акваторій і з протилежного правого берега річки. Прийом розміщення громадських торговельних будівель по периметру головної площі широко використовувався в той час в інших губерніях. Замкненість композиції плану площі, з будівлями з усіх боків, полегшувала задачу створення цілісного архітектурного ансамблю. Видовжені фасади торговельних будівель з ритмічним строем аркад або колонад галерей, що включалися в периметр забудови площі, вносили необхідну одноманітність в архітектурне оформлення її внутрішнього середовища. Базарна площа поєднувала релігійно-торговельні функції. Перший молитовний будинок було споруджено в кін. ХVІІІ ст., у 1801 р. споруджено дерев'яний Свято-Покровський храм \*, кам'яний Свято-Покровський храм збудували у 1873 р. Навколо Базарної площі знаходилися найкращі житлові будинки купців та чиновників. Перші дерев'яні громадські та торговельні будівлі на території площі розміщувалися пунктирно по периметру південно-східного і північно-східного боків, утворюючи червоні лінії забудови двох прилеглих вулиць. Пізніше, почали будувати в глибині площі видовжені торговельні корпуси, які розміщувалися паралельно до трасувальних напрямків цих двох вулиць (сучасні вулиці Запорізька та Гоголя). На площі планувалося сформувати комплекс гостинного двору (з боку річки) поруч із Свято-Покровським собором з урахуванням особливостей центричного ансамблю площі. Сама церковна ділянка мала прямокутну форму зі зрізаними кутами. На схід від церкви по головній її повздовжній вісі планувалося розмістити видовжену споруду гостинного двору (між церквою і 4-ма торговельними лавками). В результаті габарити площі зменшувалися, а її композиція отримувала виключно просторовий характер.

\* «... невелика дерев'яна церква з дзвіницею та дорогими іконостасами згадується в роботі С. Мошкалова «Описание города Орехова и его окрестностей» (1843 р.) [18, спр. 54, арк. 416 – 423].



Рис. 4. Будинок торгових рядів (кін. XIX ст., реконструкція 1950 р.) по вул. Покровській, 39. Обмірні кресленики фасадів виконано автором в 2016 р. Фрагмент плану центральної частини міста з земельною ділянкою будинку торгових рядів

На південь від новоствореного ансамблю залишалася вільна територія, яку було пізніше використано для влаштування нових торгових приміщень.

Наприкінці XIX ст. тут власним коштом купця Парфьонова було зведено критий торговельний пасаж, який став однією з окрас міста. Пригадуючи дореволюційний Оріхів, старожил міста В. Прохода писав у книзі, виданій в Канаді в 1960-ті рр.: «... Біля собору був з однієї сторони парк з гарними деревами, в якому відпочивали християни, а з другої — велика брукована Базарна площа з критим великим ринком та двома рядами єврейських крамниць» [19]. Таких крамниць і яток було понад 20.

Через Оріхів в останній чверті XIX ст. планувалося прокласти залізницю, але вона тут з'явилася лише в 1904 р. Було збудовано станцію під назвою Мимрик. До станції було влаштовано проїзд і бульвар з центральної частини [20, с. 29]. Спорудження залізниці сприяло розвитку території міста на південь у напрямку залізниці. В 1904 р. в місті мешкало 6,5 тис. жителів. Будівлі у більшості глинобитні з черепичними покрівлями на дахах. На території передмістя Причепилівка (нижче за течією) згадувалися тонкі прошарки бурого вугілля. Поруч з містом видобувався пісковик, з якого виготовлялися жорна [21, с. 660].

Напередодні Першої світової війни в Оріхові проживало 8,4 тис. мешканців. Він мав вигляд великого села. З 870 житлових будинків кам'яних було близько 40, дерев'яних — 22, решта — саманні. Крім того налічувалось 1,5 тис. господарських та інших будівель. З 24 вулиць і провулків 20 % було забруковано. Ліхтарями освітлювалися центральна вулиця і купецько-дворянська частина поселення. Тут діяло 70 крамниць.

В 80-х рр. XIX ст. було відкрито дільничну лікарню на 20 ліжок з невеличкою амбулаторією. Була також невеличка залізнична лікарня [4, с. 528]. В Оріхові налічувалося чимало навчальних закладів: реальне, двокласне і трикласне училища, жіноча гімназія та ін.

Напівселянському складу населення, умовам їх праці найбільше відповідав садибний тип будинку з індивідуальним входом, невеличкими ділянками, що призвело до появи характерного типу житла, доволі щільної нарізки садибних ділянок. Нагальною проблемою садиб залишалася відсутність водопостачання і каналізації.



На поч. 1920-х рр. рішенням міськвиконкому місто було поділено на 3 адміністративні райони в межах колишніх селянських общин. Промислові підприємства не мали сировини і тому ледве працювали, населення скоротилося до 2,1 тис. чоловік. У зв'язку з цим в березні 1923 р. місто було віднесено до розряду селищ міського типу. З утворенням Оріхівського району воно стало районним центром. За роки передвоєнних п'ятирічок Оріхів став значним промисловим центром з майже десятитисячним населенням (в травні 1938 р. йому надано статус міста районного підпорядкування). Тут з'явилися нові вулиці, близько 200 нових будинків і капітально відремонтовано три чверті старих житлових будинків, збудовано приміщення середньої школи, дитячих ясел, кількох магазинів, відремонтовано бруківку на чотирьох центральних вулицях, прокладено тротуари, розбито сквери, на південно-західній околиці закладено парк. У передвоєнні роки було створено лікарняне містечко, відкрито поліклініку та кілька шкіл.

Під час військових дій 1941 – 1943 рр. постраждали корпуси промислових підприємств, всі приміщення державних та громадських установ, школи, лікарняне містечко, культурно-освітні заклади, багато житлових будинків [4, с. 535; 22, с. 38]. Після того як в 1944 р. стали до ладу механічний (колишній авторемонтний) завод, електростанція, млин, промислові артілі, майстерні, значно швидше пішла відбудова міста. У 1955 р. місто було підключене до державної електромережі «Дніпроенерго».

На поч. 1960-х рр. працювали: завод «Орсільмаш», металовиробів, будівельних матеріалів, нестандартного обладнання, маслоробний, овочеконсервний, комбінат хлібопродуктів, швейна фабрика тощо. Більшість підприємств розміщувалася в реконструйованих будівлях. Житлова площа подвоїлася, а державний житловий фонд зріс більше як у п'ять разів. В центральній частині міста в цей час було збудовано 24 житлових будинки 4 і 5 поверхів. Три чверті вулиць забруковано, а центр — заасфальтовано. Прокладено кілометри водопроводу і каналізації. В історичній забудові окрім високих житлових будівель з'являються типові промислові і громадські споруди, що порушували масштаб існуючого середовища.

У 1958 р. «Гіпроградом» \* було розроблено перспективний план розвитку міста розрахований на 25 років. В ньому за 5 років планувалося збудувати школу, готель, близько 100 індивідуальних житлових будинків та кілька багатоповерхових комунальних, завершити прокладку водопроводу і каналізації, забрукувати усі вулиці. Затверджено цей план було в 1960 р.

Через 23 роки «Гіпроградом» було розроблено наступний Генеральний план також на 20 років. В ньому вказувалися перспективи розвитку містоутворюючих галузей міста, а саме розширення промислової бази підприємств машинобудування і металообробки, будівельних матеріалів, легкої і харчової промисловості. Окремі підприємства, які розташовувалися в центрі міста планувалося винести в південну частину — промзону. В центральній частині планувалося реконструкція, розширення існуючих вулиць, організація санітарно-захисної зони, ліквідація застарілого і аварійного житлового фонду, будівництво загальноміського спортивного центру на острові на р. Конці. Проектом було запропоновано ескіз забудови центральної частини з будівництвом 5 — 9-поверхових будівель. Подібний підхід повністю б зневолював історичне середовище і кардинально змінив структуру центру [23, сс. 20 — 21, 48].

\* Український державний інститут проектування міст (м. Київ).

Зараз в місті переважає індивідуальна одноповерхова забудова (цегляні і саманні житлові будинки). В центральній частині 2 – 5-поверхові будинки. Також існує квартал житлової забудови колишнього заводу «Орсельмаш», висота споруд в якому 5 – 9 поверхів. 2-поверхова забудова існує в південній частині міста за залізницею, 5-поверхові будинки є по вул. Запорізькій. Залізниця відокремлює від міста промислову зону і частину житлової території.

В основу архітектурно-планувальної організації міста покладено чітке функціональне зонування території, що передбачає організацію житлової забудови, зони громадського центру, зони промислових підприємств, складської і зони відпочинку, раціональне рішення вуличної сітки, рішення внутрішніх міських і транспортних зв'язків. Багатоповерхове будівництво, що постало в центральній частині міста до 1980-х рр. значно змінило містобудівну ситуацію центру. Колишні історичні доміанти вже втратили роль ведучих і залишаються локальними в межах просторів площ і прилеглих до них вулиць (храми, громадські будівлі, історичні промислові об'єкти).

Як і в більшості історичних населених пунктів України, містобудівний розвиток Оріхова мав поступовий характер, найбільш цінні об'єкти культурної спадщини (розпланування, історична забудова, пам'ятки культурної спадщини) знаходяться у більшості в центральному районі і відіграють провідну роль у визначенні індивідуального образу міста.

Сучасний загальноміський центр Оріхова – зона основних громадських будівель, поєднаних в цілісну архітектурно-планувальну систему. Тут розташовуються головні адміністративні, культурно-просвітницькі, торговельні заклади, що виконують функції епізодичного обслуговування населення.

Вказана територія успадкувала планувальний каркас вуличної мережі та характер первинного задуму генпланів кін. XVIII – поч. XIX ст.

В результаті проведених історико-архівних та натурних досліджень виділено основні типи міського середовища Оріхова: 1) історичний центр Оріхова, що склався на кін. XVIII – поч. XX ст., в якому регулярна планувальна схема вирішена відповідно з містобудівними принципами епохи класицизму з ромбовидними кварталами поділеними на садибні ділянки і відповідними принципами забудови; 2) міська територія навколо центру з садибною дисперсною забудовою в контексті регулярної планувальної схеми XIX ст., що сформувалася як житловий район з відповідною інфраструктурою і архітектурно-містобудівними принципами до сер. XX ст.; 3) території промислових підприємств в центральній частині і на околицях, комплексне вирішення яких є втіленням типу промислового середовища з кін. XIX ст. до кін. XX ст.; 4) території житлових районів міських околиць з садибною дисперсною забудовою, що сформувалися з кін. XIX до кін. XX ст. без врахування регулярної планувальної схеми; 5) райони комплексної житлової забудови з локальними громадськими центрами 1960 – 1990-х рр., що зводилися з використанням типових серій для масового будівництва.

В кожному з цих містобудівних утворень сформувався відповідний для свого часу традиційний характер середовища.

Також можна виділити основні етапи містобудівного розвитку території міста. Допромисловий етап (кін. XVIII – 1870-ті рр.) тривав від часу заснування козацьких і ногайських поселень до початку розвитку промисловості. Період промислового підйому (1870-ті – 1917 р.) охоплює будівництво залізниці, перших підприємств, розвиток території в південному напрямку. Саме в цей період





Рис. 5. Фрагмент «Історико-архітектурного опорного плану м. Оріхова» (УДІКС, 2018 р. Проектна пропозиція)

формується центральна частина. Збереглася певна кількість об'єктів культурної спадщини цього періоду [24, с. 122; 25, сс. 317 — 321]. Період відбудови і розвитку промисловості і післявоєнного відновлення (поч. 1920-х — поч. 1950-х рр.) — це період, коли утворено комісію з обстеження стану підприємств і поселень, розроблено принцип районного планування, післявоєнного відновлення містобудівної структури і окремих підприємств. Характеризується розвитком існуючої інфраструктури. Сучасний період (1960-ті — поч. XXI ст.) передбачає подальший розвиток міста на підставі планувальних рішень попередніх генеральних планів. Забудова нових і старих кварталів житловими 4 — 9-поверховими будинками масових серій (1960 — 1970-ті рр.), формування нової масштабної забудови збільшеної поверховості на пустих територіях.

За результатами досліджень та аналізу етапів розвитку та розпланування міста, ступеня збереженості планувальної структури, концентрації об'єктів культурної спадщини встановлено історичний ареал, що охоплює центральну територію міста (рис. 5). Під час інвентаризації було виявлено цікаві об'єкти, запропоновано їх занесення до Державного реєстру в якості щойно виявлених об'єктів культурної спадщини.

Відповідно до чинного законодавства в історичному центрі міста запропоновано комплексну охоронну зону, зону регулювання забудови та зону охоронюваного ландшафту (рис. 5) з певними режимами використання. Тож, в результаті проведених комплексних містобудівних та історико-архітектурних досліджень було



виконано проектну документацію, що визначає межі центрального історичного ареалу м. Оріхова, зони охорони та режими їх використання.

### Бібліографія

1. Збірник нормативно-правових актів сфери охорони культурної спадщини. — Чернігів, 2011. — 795 с.
2. Вечерський В. Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць / В. Вечерський. — К. : НДІТІАМ, 2003. — 560 с.
3. Чиженок Ю. А. Из истории города Орехова / Ю. А. Чиженок // Нариси історії Південної України. — Запоріжжя, 1997. — Серія 1. — 52 с.
4. Димитров А. С. Оріхів / А. С. Димитров, Л. Ю. Нечаєнко // Історія міст і сіл Української РСР. В 26 т. Запорізька область. — К. : Головна редакція УРЕ Академії наук УРСР, 1970. — С. 525 — 538.
5. Шапошніков О. Р. Історія м. Оріхова. Рукопис 1994 р. / О. Р. Шапошніков. — Архівний фонд Оріхівського краєзнавчого музею. — 135 с.
6. Слабченко М. Є. Паланкова організація Запорозьких Вольностей / М. Є. Слабченко // Праці комісії для виучування історії західноруського і українського права. — К., 1929. — Вип. IV. — 527 с.
7. Олійник О. Л. Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734 — 1775) / О. Л. Олійник. — Запоріжжя : Дике Поле, 2005. — 256 с.
8. Городские поселения Российской империи. — С.-Петербург. : Типография К. Вульфа, 1864. — Т. 4. — 805 с. + доповнення.
9. Тимофеєнко В. И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века / В. И. Тимофеєнко. — К. : Наукова думка, 1984. — 220 с.
10. Ломако Н. (Лисичанськ). Реконструкція маршрута Муравського шляха в XVII в. / Н. Ломако [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Муравский\\_шлях](https://ru.wikipedia.org/wiki/Муравский_шлях)
11. РГАДА, ф. 1356, оп. 1.
12. РГИА, ф. 1293, оп. 167. Таврійська губ.
13. РГИА, ф. 1488, оп. 4.
14. РГИА, ф. 733, оп. 96.
15. РГАДА, ф. 13, оп. 5, ч. 4.
16. Географическо-статистический словарь Российской империи [состав. П. Семенов]. — СПб., 1866. — Т. III. — Вып 1-й : /ЛАА-МАМ/. — 743 с.
17. Фрізен Руді. Менонітська архітектура. Від минулого до прийдешнього / Руді Фрізен. — Мелітополь : ТОВ «Видавничий будинок ММД», 2010. — 660 с.
18. Мошкалов С. Описание города Орехова и его окрестностей. 1843 г. Рукопис / С. Мошкалов // ДАЗО, ф. 109, оп. 1.
19. Прохода В. Записки непокірливого: історія національного усвідомлення, життя і діяльності звичайного українця / В. Прохода. — Торонто : «ПРОБОЄМ», 1967. — Кн. I. — 434 с.
20. Курочкіна Т. А. Серед Таврійських степів зеленіє Оріхів. (До 230-річчя заснування Оріхова) / Т. А. Курочкіна. — Запоріжжя, 2006. — 112 с.
21. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга [под ред. В. П. Семенова-Тянь-Шанского]. — СПб., 1910. — Т. 14. Новороссия и Крым. — 983 с.



22. Курочкина Т. А. Орехов. Краеведческие очерки / Т. А. Курочкина. — Дніпропетровськ : «Промінь», 1986. — 80 с.

23. Г. Орехов. Генеральный план. Пояснительная записка. [дир. Гипрограда Е. А. Пыльник, гл. инж. А. К. Донец, гл. архит. Н. М. Фещенко, ГАП Б. М. Кац]. — К, 1983. — Т. 1. — 151 с.

24. Пам'ятки історії та культури Запорізької області (Бердянський, Гуляйпільський, Орхівський, Пологівський райони). Управління культури ЗОДА, Запорізка обласна інспекція по охороні пам'яток історії та культури. — Запоріжжя, 2002. — Вип. 4. — 196 с.

25. Об'єкти культурної спадщини Запорізької області. Каталог-довідник. — К. : Фенікс, 2012. — 478 с.

26. Орхівський краєзнавчий музей. НДФ-466.

*Харлан А. В.*

### **Историко-градостроительные исследования города Орехова**

Статья посвящена исследованию города Орехова — исторического города Украины, который расположен на территории Запорожской области. Проведена локализация градостроительных образований разных времен и памятников культурного наследия на территории города, а также анализ его архитектурно-планировочных особенностей.

*Kharlan O. V.*

### **Historical and town-planning researches of Orekhov town**

This article is devoted to the town of Orikhov — the historical town of Ukraine located in Zaporizhzhia region. The article deals with the localization of the town-planning forms of different times and cultural heritage on the town's territory as well as the analysis of its architectural and planning features.

**МУЗЕЄЗНАВСТВО**

<i>Шевцов А. С.</i> Картини «Козак Мамай» з експозиції Запорізького обласного краєзнавчого музею . . . . .	5
<i>Чайка О. В.</i> Дерев'яні побутові вироби селян Півдня України в експозиції ЗОКМ . . . . .	10
<i>Деркач Т. Г.</i> Місцезнаходження гіпаріонової фауни сармату в Запорізькій області . . . . .	20
<i>Коробова І. А.</i> Захід для дітей «Я – музейник! Світ музейних професій» . . . . .	31
<i>Пустовалов С. І., Чухрай Л. О.</i> Макети оборонних споруд у музеях . . . . .	36
<i>Бєлов О. Ф., Шаповалов Г. І.</i> Унікальна знахідка графіті українського тризуба 30 – 40-х років ХХ ст. у м. Запоріжжі . . . . .	43

**АРХЕОЛОГІЯ**

<i>Попандопуло З. Х.</i> Археологические исследования на территории г. Запорожья в 1937 г. (по материалам Ф. Т. Каминского) . . . . .	49
<i>Самар В. А., Антонов А. Л.</i> Курганы у с. Благовещенки (Попорезовки) Куйбышевского района Запорожской области . . . . .	59
<i>Сєкерська О. П.</i> Археозоологічні матеріали з розкопок Мельничної Кручі 2017 р. . . . .	72
<i>Волков А. В.</i> Пошук та використання наземних маркерів в археології . . . . .	79

**ІСТОРІЯ**

<i>Мордовської М. М.</i> Деякі аспекти організації транспортування корабельного лісу р. Дніпром наприкінці 70-х рр. ХVІІІ ст. . . . .	85
<i>Стойчев В. М., Телюпа С. О.</i> Дослідження історії палацового комплексу маєтку «Васильєво» дворянської родини Попових. Нові напрямки пошуку . . . . .	90
<i>Маринин А. В.</i> Дворянский род Яшниковых . . . . .	98
<i>Харлан О. В.</i> Історико-містобудівні дослідження міста Оріхова . . . . .	104
<i>Власов О. Ю.</i> «Запорожцы двадцатого века»: острів Хортиця, як історичне місце, у спогадах учасників білого руху . . . . .	116
<i>Кравчук П. П.</i> Днепрострой в борьбе за пути развития советской архитектуры: стенограмма общественного просмотра проектов днепровской гидростанции . . . . .	129



<i>Купенський Ніколас.</i> Дніпрогес очима американців . . . . .	182
<i>Лініков В. А.</i> Про дату заснування міста Олександрівська в контексті інформаційної війни . . . . .	192

### **ІНФОРМАЦІЇ**

<i>Козицяцька С. І.</i> Меблі в інтер'єрах кінця ХІХ — початку ХХ ст. . . . .	203
<i>Пересыпкин Ф. Ю., Ерохина Л. А.</i> Інформація о виставках отдела природы 2016 — 2018 гг. . . . .	206
<i>Водоп'ян В. В.</i> Чим жив Запорізький обласний краєзнавчий музей у 2018 році . . . . .	210

### **ХРОНІКА**

«Антонов? Андрей Леонидович копаєт ...» . . . . .	213
<i>Тощев Г. М.</i> Валерій Олександрович Самар (до 55-річчя з дня народження) . . . . .	214
<i>Янкович І. А.</i> Життя присвячене мистецтву та музейній справі (до 70-річчя з дня народження Галини Борисової) . . . . .	216
<i>Москальова Любов.</i> Інга Янкович: «відкритий музей — відкриті серця» . . . . .	218